

The Geopolitical Landscape of the Middle East: A System based on Controlling Trilateral Confrontation

Mohsen Bayat

Corresponding author, Department of Political Science and Law, Faculty of Literature and Humanities, Lorestan University, Lorestan, Iran. E-mail: bayat.m@lu.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Paper

Article history:

Received: 26 September 2024

Received in revised form: 04
November 2024

Accepted: 09 November 2024

Keywords:

West Asia,
geopolitical order,
geopolitical patterns,
control of the trilateral
confrontation

ABSTRACT

The future of the geopolitical order in the West Asia, whose fundamental characteristics are dynamics, has always been a question in academic circles. The October 7th Hamas attack challenged the processes of normalizing relations and easing tensions between Arab countries, Iran-Saudi Arabia and Israel-Saudi Arabia. Can new developments in the region lead to serious changes in the distribution of power and even the creation of a stable geopolitical system or a collective security system? In this article, based on a theoretical framework derived from the integration of the theory of the regional security complex and regional geopolitical patterns as well as the analytical-descriptive method, we analyzed the geopolitical patterns of the three regional powers (Iran, Saudi Arabia and Israel). This study shows that from a historical perspective, two patterns of competition-conflict and control of confrontation have cyclically dominated the West Asian region. With regard to the historical geopolitical patterns, the formation of a geopolitical system based on the control of a tripartite confrontation will be the most likely type of geopolitical order after the Israel-centered resistance war.

Cite this article: Bayat, M. (2024-2025). The geopolitical landscape of the middle east: a system based on controlling trilateral confrontation. *New Geopolitics Research*, 1 (2), 27-45.

© The Author(s).

Publisher: Lorestan University.

DOI: <https://doi.org/10.22034/nrpg.1.2.2>

Introduction

The future of the geopolitical order in the West Asia, where dynamism is one of its fundamental characteristics, has always been a question in academic circles. Will the resumption of diplomatic and political relations between Iran and Saudi Arabia and the normalization of Saudi-Israeli relations, lead to establishment of a new geopolitical order in the region? Will the war between Israel and the Axis of Resistance, lead to a military confrontation between Iran and Israel? Could new developments create a stable geopolitical system or a collective security system in the region?

Methodology

In this study, we used descriptive-analytical method that was based on the gathering of library data and secondary analysis of available data. With the aim of discovering changes, turning points, trends, and ultimately the order of geopolitical patterns, we described the available data of the geopolitical patterns in the security complex of the west Asia. Accordingly, for discovering and analyzing patterns of the geopolitical relations and their latent order, we examined the historical-geopolitical relations between Iran, Saudi Arabia and Israel. We used the theory of the Buzan's regional security complex and the theory of regional geopolitical patterns to explore geopolitical patterns and indicators of the West Asian security complex. Finally, by combining the two theories and relying on descriptive-analytical method, we tried to discover the future geopolitical system in the region. Therefore, in this article, futures studies are also part of research method. We conducted futures studies by using historical data, behavioral surveys, and trends that were related to the geopolitical patterns of Iran, Israel, and Saudi Arabia in the West Asian geopolitical security complex.

The discovery of the regional geopolitical patterns is the most important issue. These patterns, which are historical and behavioral, with relative regularity, have been repeated among actors (especially powerful actors) in the regional security complex. It is possible, through this discovery, to predict the future geopolitical order of the region.

Results and Discussion

The interactions and confrontations of three actors, namely Iran, Saudi Arabia and Israel in the West Asian security complex, have tangible effects on the state of the security complex and geopolitical relations. The three actors, at the highest level, have a negative security dependency, meaning that insecurity for one actor leads to contagion of insecurity to another actor. This type of dependency is based on the balance of power and influence of the three actors in the region. The relations between the three countries can determine the future of the regional security order, that is why their geopolitical patterns are very effective in determining the indicators of regional order.

The survey on the historical patterns of geopolitical relations between the three actors (Iran, Saudi Arabia, and Israel) and secondary analysis of data related to these patterns, confirm that their relations have been mostly in the form of geopolitical competition, and, at some periods,

these competitions, sometimes in the form of direct military conflicts and sometimes in the form of proxy military conflicts, have led to geopolitical conflict.

The continuity of competitions and conflict patterns between Iran, Saudi Arabia, and Israel in historical geopolitical relations was formed to the extent that contingency of some geopolitical patterns, in the near future, will be at a low level.

However, it doesn't mean that the pattern of competition and conflict, between these three actors, will remain for a long time. In fact, we have observed, in some historical periods, the pattern formed based on the control of confrontation. This pattern has often occurred bilaterally between Iran-Saudi Arabia or Saudi Arabia-Israel.

After the Hamas' military operation against Israel on 7 October 2023, the pattern of conflict has emerged in the region. The area of conflict is expanding increasingly. The increasing insecurity, due to the negative security dependency, leads to the spread of insecurity for all three actors, and this process will push them towards controlling the confrontation, it is expected that a pattern of trilateral control of conflict will be established in the region.

The geopolitical patterns of the region, before the October War, were based on three important and fundamental trends: 1) the normalization of relations between Israel and the Arabs (the Abraham Accords); 2) the normalization of relations between Iran and the Arabs, especially Saudi Arabia; 3) the normalization of relations between the Arab countries (the readmission of Qatar to the Gulf Cooperation Council and the return of Syria to the Arab League). These trends had created new perspectives about the geopolitical system and security complex of the West Asia, but all of the above-mentioned trends were stopped by the sudden outbreak of the October War, and all predictions about the geopolitical system of the region and formation of a collective security system, have been in a state of uncertainty.

The historical geopolitical patterns of the main actors in the region (namely Iran, Israel, and Saudi Arabia) can give us a relatively clear vision about the future geopolitical order, because, according to the inherent characteristics of the region and its actors, the possibility of re-establishing past geopolitical patterns is more likely than the possibility of the turning the current war into an attrition war or creating a collective security system. Based on a theoretical framework derived from the integration of Bari Buzan's regional security complex theory and regional geopolitical patterns, and relying on an analytical-descriptive method, this paper analyzed the geopolitical patterns of the three regional powers (Iran, Saudi Arabia, and Israel).

Conclusions

From a historical perspective, this study shows that the two patterns of competition-conflict and control of confrontation have cyclically dominated the West Asian region and the relations between the three main actors. According to the historical-geopolitical patterns, the dominance of the hostility pattern over the friendship pattern, the spreading of insecurity from one actor to other actors, and the politics of trans-regional powers, the formation of a geopolitical system

based on the control of the tripartite confrontation will be the most likely type of geopolitical order after the current war.

On the other hand, although the current war may continue for a long time, it can't lead to a coherent and comprehensive geopolitical order or the formation of collective security mechanisms. In the geopolitical system based on the control of tripartite confrontation, Arab countries, led by Saudi Arabia, will have a high capacity for independent action (from trans-regional powers) and will be a kind of communication loop and axis for the system.

The future geopolitical order of the region is different from the bilateral orders of the past because it is tripartite one. In the new order, unlike previous geopolitical orders, the balance of power will not allow Israel to form a united front with Saudi Arabia and other Arab countries against Iran, whereas Iran couldn't build a same front against Israel. In this geopolitical order, regional actors, especially Iran and Saudi Arabia, concluded that containing and controlling the confrontation could be a more desirable alternative to containment through escalation of confrontation and crisis. Turkey and Egypt, which have fewer security concerns than other regional powers in the current situation, will support the preservation of the geopolitical system that is formed based on control of the tripartite confrontation, because the situation of neither war nor peace in this system gives them a suitable opportunity to enhance their economic and political position in the region. In this system, these two countries can simultaneously expand economic and political relations with the three main axes of the regional system (Iran, Saudi Arabia, and Israel). Certainly, the continuation of this situation can greatly improve their relative position compared to other regional powers.

چشم‌انداز ژئوپلیتیک منطقه آسیای غربی پس از طوفان الاقصی؛ نظام مبتنی بر کنترل تقابل سه‌جانبه

محسن بیات ✉

نویسنده مسئول، گروه حقوق و علوم سیاسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه لرستان، خرم آباد، ایران. رایانامه: bayat.m@lu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۷/۰۵</p> <p>تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۸/۱۴</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۸/۱۹</p> <p>کلیدواژه‌ها: آسیای غربی، نظم ژئوپلیتیک، الگوهای ژئوپلیتیک، کنترل تقابل سه‌جانبه</p>	<p>آینده نظم ژئوپلیتیکی در آسیای غربی که پویایی از ویژگی‌های اساسی آن است، همواره پرسش محفل‌های علمی بوده است. حمله هفت اکتبر حماس، روندهای عادی‌سازی روابط و تنش‌زدایی بین کشورهای غربی، ایران-عربستان و اسرائیل-عربستان را با چالش روبه‌رو کرد. آیا تحولات جدید در منطقه می‌تواند منجر به تغییرات جدی در توزیع قدرت و حتی ایجاد یک نظام ژئوپلیتیک پایدار و یا نظام امنیتی دسته‌جمعی شود؟ در این مقاله، بر اساس چارچوب نظری برآمده از تلفیق نظریه مجموعه امنیتی منطقه‌ای و الگوهای ژئوپلیتیک منطقه‌ای و با تکیه بر روش تحلیلی-توصیفی، به واکاوی الگوهای ژئوپلیتیک سه قدرت منطقه (ایران، عربستان و اسرائیل) پرداختیم. این بررسی نشان می‌دهد که از منظر تاریخی، دو الگوی رقابت-منازعه و کنترل تقابل به صورت چرخه‌ای بر منطقه آسیای غربی حاکم بوده است. براساس الگوهای ژئوپلیتیکی تاریخی؛ شکل‌گیری نظام ژئوپلیتیکی مبتنی بر کنترل تقابل سه‌جانبه، محتمل‌ترین نوع نظم ژئوپلیتیک بعد از جنگ اسرائیل-محور مقاومت خواهد بود.</p>

استناد: بیات، محسن (۱۴۰۳). چشم‌انداز ژئوپلیتیک منطقه آسیای غربی پس از طوفان الاقصی؛ نظام مبتنی بر کنترل تقابل سه‌جانبه. پژوهش‌های نوین سیاست جغرافیایی، ۱ (۲)، ۲۷-۴۵.

DOI: <https://doi.org/10.22034/nrpg.1.2.2>

ناشر: دانشگاه لرستان

مقدمه

آسیای غربی سرزمین تمدن‌های کهن، مهد اولین قانون جهان (قانون حمورابی)، قلمرو امپراطوری‌های بزرگ ایرانی، جایگاه ظهور و رشد ادیان برجسته اسلام، یهودیت و مسیحیت، سرزمین انرژی و نفت، منازعات و بی‌ثباتی‌های ناتمام سیاسی-امنیتی بوده است. گرچه هنوز در مورد نام و هویت این منطقه و همچنین گستره آن، اجماع سیاسی و جغرافیایی وجود ندارد، اما همه سیاستمداران و اندیشمندان بر سیالیت منطقه و اهمیت ژئوپلیتیک آن در تحولات جهانی توافق دارند. آسیای غربی همواره منطقه‌ای پرتنش و آبستن تحولات بوده که در دهه اخیر سرعت تحولات آن دوچندان شده است. پیش‌بینی روندهای ژئوپلیتیک پیش‌رو در آسیای غربی کاری دشوار است، و این دشواری نیز ناشی از شتاب بالای تحولات در منطقه، تاثیرپذیری شگرف منطقه از سیاست‌های قدرت‌های بزرگ، رقابت‌های قدرت‌های منطقه (به‌ویژه ایران، عربستان و اسرائیل) و بی‌ثباتی سیاسی در کشورهای منطقه است؛ به‌شکلی که می‌توان گفت آسیای غربی سیال‌ترین حوزه ژئوپلیتیک در جهان است.

انقلاب‌های موسوم به بهار عربی در برخی کشورهای منطقه و ظهور و سقوط گروه‌های افراطی و موج‌های جدید افراطی‌گرایی آنچنان به سرعت رخ دادند که غالب سیاستمداران و اندیشمندان را غافلگیر کرد و بار دیگر نشان داد که سرعت تحولات در آسیای غربی، امری بی‌بدیل در جهان است. سرعت ظهور و قدرت‌گیری خلافت خودخوانده اسلامی یا همان دولت اسلامی عراق و شام (داعش)، برگ دیگر از ماهیت سیال ژئوپلیتیک منطقه بود که نه تنها منطقه، بلکه کل جهان را لرزاند. ظهور و سقوط این خلافت خودخوانده نشان داد که پیش‌بینی جریان تحولات ژئوپلیتیک آسیای غربی، دشوار است زیرا ثبات در این منطقه، معنا و مفهوم چندانی ندارد. ظهور و قدرت‌یابی جنبش‌های جدیدی مانند حوثی‌های یمن و قدرت‌یابی و افول برخی جنبش‌های فکری-سیاسی مانند اخوان مسلمین در مصر نیز از ویژگی‌های خاص منطقه است. به هر روی، تحولات مستمر در آسیای غربی، ساختار قدرت منطقه‌ای، کنشگران و توازن قوا و به طور کلی چشم‌انداز ژئوپلیتیک منطقه را تحت تأثیر قرار داده است. این تحولات نه تنها منجر به روی کار آمدن دولت‌های جدید با ایدئولوژی‌های متفاوت در منطقه شده است، بلکه منجر به ظهور کنشگران جدید با منافع جدیدی شده است که نظام ژئوپلیتیک منطقه و امنیت کنشگران منطقه‌ای را تحت تأثیر قرار داده است.

تغییرات سیاسی جدید در نظام سیاسی عربستان سعودی، از سرگیری روابط دو قدرت منطقه‌ای (ایران و عربستان) پس از تقریباً یک دهه، تحولات سیاسی جدید در سوریه، عراق، لبنان، اسرائیل و خروج اغلب نیروهای نظامی فرماندهی‌ای، و جنگ جدید اسرائیل با حماس و حزب‌الله، ضرورت انجام پژوهش‌های جدید در زمینه امنیت را دوچندان کرده است. از یک سو از سرگیری روابط دیپلماتیک بین تهران و ریاض و آب شدن یخ‌زدگی هفت ساله روابط بین دو کشور در پایان سال ۱۴۰۱ و اوایل سال ۱۴۰۲ شمسی، عادی‌سازی روابط اسرائیل با امارات، بحرین، سودان و مراکش در قالب پیمان ابراهیم و روند عادی‌سازی روابط بین ریاض و تل‌آویو، و از سوی دیگر حمله ناگهانی حماس در هفت اکتبر ۲۰۲۳ به اسرائیل و وقوع جنگ بین اسرائیل و حماس و گسترش جنگ به لبنان، سوریه و یمن نشان می‌دهد که منطقه همچنان پذیرای تحولات ژئوپلیتیک جدید است. تا چندی پیش با وجود درگیری‌های فزاینده در یمن و سوریه و تحولات سیاسی عراق، کمتر کارشناسی پیش‌بینی می‌کرد که «فیصل بن فرحان»، وزیر خارجه عربستان سعودی، روز شنبه ۲۷ خرداد ۱۴۰۲ در سفری رسمی در تهران با همتای ایرانی خود بر فرش قرمز استقبال رسمی دیپلماتیک قدم بزند و در فاصله چند ماه، جنگی در منطقه رخ دهد که چشم‌انداز عادی‌سازی روابط اسرائیل و کشورهای عربی را تیره کند.

آیا از سرگیری روابط سیاسی ایران و عربستان و عادی‌سازی روابط عربستان و اسرائیل منجر به آغاز فصل جدیدی در تحولات ژئوپلیتیک منطقه و پایه‌گذاری نظم نوین ژئوپلیتیک می‌شود؟ آیا جنگ اسرائیل و محور مقاومت ممکن است منجر به رویارویی ایران و اسرائیل شود؟ آیا تحولات جدید در منطقه می‌تواند منجر به تغییرات جدی در توزیع قدرت، یا مهر پایانی بر بی‌ثباتی مستمر و حتی ایجاد یک نظام ژئوپلیتیک پایدار و یا نظام امنیتی دسته‌جمعی باشد؟

مبانی نظری

مجموعه امنیتی و الگوهای ژئوپلیتیک منطقه‌ای

مجموعه امنیتی منطقه‌ای

تبیین واقعیات روابط بین‌الملل از طریق نظریات، امری دشوار است و این دشواری در مورد منطقه آسیای غربی، به‌خاطر تحولات

مداوم، دو چندان است؛ به‌شکلی که لوئیس فاست، آسیای غربی را «قبرستان نظریات روابط بین‌الملل» خوانده است. با این حال در روند تند ناپایداری و تحولات پی‌درپی منطقه، می‌توان نظمی را کشف کرد که مبتنی بر الگوهای ژئوپلیتیک منطقه‌ای باشد؛ بدین معنا که در روندهای بی‌ثباتی و تحول در سیاست‌های منطقه‌ای کشورها، می‌توان الگویی نسبتاً منظم از مسیر تحولات کشف کرد که به واسطه آن چشم‌انداز آینده منطقه قابل پیش‌بینی باشد. مبانی نظری این مقاله مبتنی بر تلفیق دو نظریه «مجموعه امنیتی منطقه‌ای» و «منطقه ژئوپلیتیک» است؛ زیرا تلفیق این دو می‌تواند منجر به کشف الگوهای رفتاری در منطق ژئوپلیتیک آسیای غربی شود و قدرت پیش‌بینی روندهای آتی را افزایش دهد.

مفهوم مجموعه امنیتی منطقه‌ای نخستین بار توسط اندیشمندانی مانند «ویلیام تامس» و «گراید» به کار رفت و به‌عنوان یک نظریه منسجم توسط «باری بوزان» مطرح گردید. در نظریه مجموعه امنیتی منطقه‌ای چند ویژگی مهم وجود دارد: اول این که امنیت در معنای موسع خود در نظر گرفته شده است و شامل ابعاد نظامی، اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و زیست‌محیطی است؛ دوم آن که مناطق بر اساس همسایگی جغرافیایی در وابستگی متقابل هستند؛ سوم این که هرگونه تحول در یکی از اعضا بر سایر اعضا تأثیرگذار است؛ چهارم این که اعضای مناطق بر اساس الگوی «دوستی - دشمنی» در تعامل با یکدیگر هستند؛ و پنجم این که اعضای قدرت‌مندتر مجموعه امنیتی در تلاش برای هژمون شدن و تسلط بر منطقه هستند (بوزان و ویور، ۱۳۸۸).

بوزان در مورد تعریف و مشخص کردن مجموعه امنیتی منطقه‌ای، بر این باور بود که «از لحاظ امنیتی منطقه به معنای شبه سیستم مشخص و مشهوری از روابط امنیتی بین مجموعه‌ای از کنشگران است که از لحاظ جغرافیایی نزدیک یکدیگر باشند». وی مناطق را در چارچوب کارکردی امنیت تعریف کرد. از نظر بوزان، مناطق، سیستم‌های تابعه منسجمی هستند که از بعد امنیت و الگوهای آن با یکدیگر پیوند یافته‌اند (قاسمی، ۱۳۹۰: ۱۳۲). مجموعه امنیتی را الگوهای دوستی و دشمنی تعریف می‌کنند؛ به‌شکلی که افزایش ناامنی برای یک بازیگر، منجر به سرایت ناامنی برای بازیگران دیگر می‌گردد؛ به‌شکلی که این سرایت ممکن است بر اساس الگوهای مبتنی بر دشمنی و یا دوستی باشد (بوزان، ۱۳۸۸: ۷۸). ایجاد یک مجموعه امنیتی گاه آگاهانه و گاه به‌صورت ناآگاهانه رخ می‌دهد. شکل‌گیری مجموعه امنیتی از یک طرف ناشی از تعامل میان ساختار آنارشیک و پیامدهای آن بر توازن قوا، و از طرف دیگر ناشی از فشارهای الگوهای ژئوپلیتیک منطقه است. پیوستگی و یا همان سرایت امنیت یا ناامنی بین اعضای یک مجموعه امنیتی مبتنی بر الگوهای ژئوپلیتیک منطقه است که اتحاد استراتژیک و جنگ، دو قطب مخالف این الگوها هستند. مجاورت جغرافیایی، تأثیرگذاری الگوهای ژئوپلیتیک منطقه بر اعضای مجموعه امنیتی منطقه‌ای را افزایش می‌دهد؛ زیرا مجاورت جغرافیایی باعث آسیب‌پذیری منافع بازیگران در برابر کنش‌ها و واکنش‌های دیگر بازیگران منطقه می‌گردد.

ساختار مجموعه امنیتی منطقه‌ای، چهار متغیر دارد: (۱) مرز: مجموعه امنیتی منطقه‌ای را از مجموعه‌های دیگر و همسایگانش متمایز می‌سازد؛ (۲) فقدان اقتدار عالی (آنارشی): تعدد واحد خودمختار و دارای حاکمیت است؛ (۳) قطبش: پوشش دهنده توزیع قدرت در بین واحدهاست و (۴) ساخت اجتماعی: الگوهای دوستی و دشمنی میان واحدهاست (سازمند و جوکار، ۱۳۹۵: ۱۵۷). وجود الگوهای دوستی - دشمنی در میان کشورهای یک مجموعه امنیتی منطقه‌ای، نه تنها کنش‌ها و واکنش‌های بازیگران مجموعه امنیتی منطقه‌ای را مشخص می‌کند؛ بلکه چشم‌اندازی از نظم ژئوپلیتیک آتی منطقه ارائه می‌کند. در دیدگاه بوزان، مهم‌ترین کارکرد مجموعه امنیتی، کارکرد امنیتی است و از نظر وی، مناطق، سیستم‌های تابعه منسجمی هستند که از بعد امنیت و الگوهای آن با یکدیگر پیوند یافته‌اند (قاسمی، ۱۳۹۰: ۱۳۲). نزدیکی جغرافیایی واحدها (ذکی و اسدالهی، ۱۳۹۹: ۴)، وابستگی امنیتی (کوزه‌گر کالجی، ۱۳۹۳: ۷۳) بر اساس وجود «الگوهای دوستی و دشمنی» میان واحدها، و چندبعدی بودن امنیت، از ویژگی‌های مجموعه امنیتی منطقه‌ای در دیدگاه بوزان است. نظریه بوزان به لحاظ داشتن هستی‌شناسی سازه‌نگارانه، تعریف چند بعدی و موسع از مفهوم امنیت (بوزان و ویور، ۱۳۸۸: ۲۳)، توجه به کنشگران غیردولتی، و نقش و اهداف کنش‌گران (کوزه‌گر کالجی، ۱۳۹۳: ۴۱) قابلیت تحلیل بالایی به ویژه برای منطقه متحول آسیای غربی دارد. مهم‌ترین مسئله کشف الگوهای ژئوپلیتیک منطقه‌ای است که همان الگوهای رفتاری تاریخی است که با یک نظم نسبی در بین کنشگران (به ویژه کنشگران قدرتمند) مجموعه امنیتی منطقه‌ای تکرار شده است. با این کشف می‌توان نظم ژئوپلیتیک آینده منطقه را پیش‌بینی کرد.

الگوهای روابط ژئوپلیتیک منطقه

روابط ژئوپلیتیک روابطی هستند که بین کنشگران منطقه بر پایه ترکیب عناصر سیاست، قدرت و جغرافیا ایجاد می‌گردد. در شکل‌گیری روابط، سیاست، در قالب کنشگر سیاسی، یا اراده‌ای که به ماهیت رابطه شکل می‌دهد و نیز کنش و واکنش‌هایی که توسط بازیگر انجام می‌شود، پدیدار می‌گردد. عنصر قدرت در شکل دادن به الگو و ماهیت رابطه و نگرش بازیگران نسبت به هم تجلی پیدا می‌کند. جغرافیا نیز نقش بستر ساز روابط را ایفا کرده و انگیزه‌های لازم برای شکل‌گیری اراده سیاسی رابطه، تجلی فضائی رابطه و نیز تأثیرگذاری بر سطح قدرت بازیگر را سبب می‌شود (Hafeznia, 2006:362).

تعاملات و تقابل‌های تاریخی کنشگران منطقه ژئوپلیتیک (یا مجموعه امنیتی منطقه‌ای)، بستر لازم برای شکل‌گیری الگوهای جغرافیایی روابط سیاسی-امنیتی بین دولت‌های منطقه و دولت‌های فرامنطقه‌ای دارای نفوذ در منطقه را فراهم می‌کند (حافظنیا، ۱۳۹۱: ۱۱۰). این الگوها می‌تواند شاخص‌های متفاوتی داشته باشد و به تبع این تفاوت شاخص‌ها، الگوهای ژئوپلیتیک منطقه متنوع هستند. بوزان معتقد بود که اعضای منطقه در قالب الگوی «دوستی-دشمنی» با هم تعامل دارند. به عقیده وی، شکل‌گیری و کارکرد مجموعه امنیتی منطقه‌ای به الگوهای دوستی و دشمنی میان واحدها وابسته است که باعث می‌شود نظام‌های منطقه‌ای به اقدامات و تفاسیر بازیگران و نه صرفاً بازتاب مکانیکی توزیع قدرت وابسته باشند. اندیشمندان دیگر تعاملات بین کنشگران منطقه ژئوپلیتیک را در قالب چهار الگوی زیر تقسیم کرده‌اند: (۱) رابطه تعاملی؛ (۲) رابطه سلطه؛ (۳) رابطه نفوذ؛ (۴) رابطه رقابتی (حافظنیا، ۱۳۹۱). نظریه پردازانی همانند کورک اسکانیان، الگوهای تعاملی بین کنشگران منطقه ژئوپلیتیک را با تأکید بر ماهیت پیوندی مجموعه امنیتی منطقه‌ای و شباهت‌های آن با فرهنگ آنارشی ونت، به الگوهای مثبت، منفی و خنثی تقسیم‌بندی کرده‌اند (چگنی‌زاده و همکاران، ۱۳۹۱). رابطه تعاملی، رابطه‌ای مبتنی بر اهداف و منافع مشترک بین کنشگرانی است که ممکن است دارای برابری نسبی قدرت و وزن ژئوپلیتیک باشند، یا این برابری بین آن‌ها وجود نداشته باشد. رابطه سلطه، رابطه‌ای است که در آن کنشگران از نظر قدرت و وزن ژئوپلیتیک با هم نابرابر هستند و رابطه‌ای نسبتاً دستوری و از بالا به پایین است، و ممکن است این رابطه با واسطه و غیرمستقیم، یا بدون واسطه و مستقیم باشد (Hafeznia, 2006: 364). رابطه نفوذ مبتنی بر تصورات کنشگران است که حاصل دیپلماسی و هیبت سیاسی است؛ به شکلی که کنشگران تحت تأثیر نفوذ، بر اساس تصورات ذهنی از قدرت و توانایی‌های کنشگران دیگر پیروی می‌کنند و ممکن است این قدرت و توانایی‌ها به شکل بالفعل به کار گرفته نشوند (Pfaltzgraff and Dougherty, 2009: 151). رابطه رقابتی بر پایه برابری نسبی قدرت بین بازیگرانی شکل می‌گیرد که براساس منافع متعارض با هم رقابت می‌کنند تا چالش‌های بیشتر و فرصت‌های کمتری برای رقیب ایجاد کنند. در این رابطه، کنشگران بر اساس تهدید و ارعاب و اقدامات علنی و پنهانی در مقابل هم قرار می‌گیرند و در مواقعی رویارویی به شکل جنگ مستقیم یا نیابتی در می‌آید (Hafeznia, 2006: 370).

زمانی که روابط بین کنشگران منطقه ژئوپلیتیک، در بازه زمانی نسبتاً طولانی مبتنی بر رقابت و تقابل باشد، روابط آنها دارای الگوی منفی و زمانی که روابط آنها در بازه زمانی نسبتاً طولانی مبتنی بر تعامل و اتحاد باشد، روابط آنها دارای الگوی مثبت است. اما در صورتی که این روابط دارای نوسانات بین تعامل و تقابل در مقاطع زمانی مختلف باشد، دارای الگوی خنثی (مقطعی) است. این الگوها اساساً از پویایی و سیالیت برخوردار بوده و تحول و ثبات آن‌ها تابعی از نحوه ترکیب و تحول عناصر جغرافیا و سیاست است.

تکرار الگوهای ژئوپلیتیک منطقه‌ای در بین کنشگران مجموعه امنیتی منجر به شکل‌گیری مدل (یا شبکه) ژئوپلیتیک منطقه‌ای می‌شود. این شبکه ژئوپلیتیک برآمده از دو دیدگاه تئوریک است: دیدگاه شبکه‌ای و ژئوپلیتیک (Kelly, 2006: 38-40). شبکه‌های ژئوپلیتیک منطقه‌ای پس از شکل‌گیری بر اساس ماهیت تعاملات و ارتباطات بین کنشگران، ممکن است گونه‌های مختلفی داشته باشد: (۱) شبکه ژئوپلیتیک تصادفی؛ (۲) شبکه ژئوپلیتیک سامان‌یافته؛ (۳) شبکه ژئوپلیتیک بدون معیار؛ (۴) شبکه ژئوپلیتیک

1. Cooperative Relationship
2. Dominance Relationship
3. Influence Relationship
4. Confrontational Relationship

سلسله‌مراتبی؛ ۵) شبکه ژئوپلیتیک چرخه‌ای. شبکه ژئوپلیتیکی منطقه‌ای که الگوهای ارتباطی کنشگران آن نامنظم و فاقد انسجام است، «شبکه ژئوپلیتیک تصادفی» خوانده می‌شود. شبکه‌ای که الگوهای ارتباطی کنشگران آن دارای نظم باشد، شبکه ژئوپلیتیک سامان‌یافته خوانده می‌شود. شبکه ژئوپلیتیک بدون معیار، شبکه‌ای است که کانون‌های قدرت در آن مشخص هستند و قدرت بین چند کنشگر خاص، و نه تمامی کنشگران، توزیع شده و قانون توزیع قدرت بر آن‌ها حاکم است. در شبکه ژئوپلیتیک سلسله‌مراتبی، چند کنشگر در منطقه مسلط هستند و تعاملات و روابط در آن به شکل سلسله‌مراتبی است. نهایتاً شبکه‌ای که در آن قدرت مرکزی و هم‌مون پایدار وجود ندارد و قدرت به شکل چرخه‌ای بین کنشگران دست به دست می‌شود، شبکه ژئوپلیتیک چرخه‌ای خوانده می‌شود (قاسمی، ۱۳۸۷: ۱۰۰-۱۰۳).

در این مقاله با تکیه بر نظریات مجموعه امنیتی منطقه‌ای و الگوهای ژئوپلیتیک منطقه‌ای درصدد هستیم تا به پرسش‌های مطرح‌شده پاسخ دهیم و بر اساس این نظریات، روابط و تعاملات تاریخی بین قدرت‌های منطقه‌ای آسیای غربی را بازخوانی کنیم تا از این طریق، الگوهای ژئوپلیتیک و شبکه ژئوپلیتیک منطقه را بیرون بکشیم. سرانجام با تکیه بر این الگو و شبکه کشف شده، نظم ژئوپلیتیک منطقه آسیای غربی پیش‌بینی می‌شود.

روش تحقیق

روش این پژوهش، روش توصیفی-تحلیلی است که بر پایه گردآوری داده‌های کتابخانه‌ای و تحلیل ثانویه داده‌های موجود انجام می‌گیرد. داده‌ها و اطلاعات موجود در رابطه با الگوهای ژئوپلیتیک کنشگران مجموعه امنیتی آسیای غربی با هدف کشف تغییرات، نقاط عطف، روند تحول و نهایتاً نظم الگوهای ژئوپلیتیک مورد توصیف و تحلیل قرار گرفته است. بر همین اساس روابط تاریخی-ژئوپلیتیکی عربستان، ایران و اسرائیل با هدف کشف و تحلیل الگوهای روابط ژئوپلیتیک آن‌ها و نظم نهفته در این الگوها مورد بررسی قرار گرفته است. جهت استخراج الگوهای ژئوپلیتیک و شاخص‌های مجموعه امنیتی آسیای غربی، نظریات مجموعه امنیتی منطقه‌ای باری بوزان و الگوهای ژئوپلیتیک منطقه‌ای مورد استفاده قرار گرفته است. با تلفیق این دو نظریه و با تکیه بر روش‌های توصیفی-تحلیلی، نهایتاً درصدد کشف نظام ژئوپلیتیک آینده در منطقه بودیم. بنابراین آینده‌پژوهی نیز بخشی از روش پژوهش حاضر است. آینده‌پژوهی در این پژوهش به معنی استفاده از داده‌های تاریخی، بررسی رفتارشناختی و مطالعه روندهایی است که مرتبط با الگوهای ژئوپلیتیک ایران، اسرائیل و عربستان سعودی در مجموعه امنیتی ژئوپلیتیک آسیای غربی است.

معرفی محدوده مورد مطالعه

یافته‌های تحقیق

همان‌گونه که پیش‌تر بیان شد، در نظریه مجموعه امنیتی منطقه‌ای، علاوه بر این که کنشگران بر پایه الگوهای خاص با هم در تعامل هستند، برای هم‌مون شدن تلاش می‌کنند. اعضای قدرت‌مندتر در تلاش هستند که نظم ژئوپلیتیک مطلوب خود را بسازند و یا حداقل بر نظم آتی در راستای تامین امنیت و منافع خود تأثیر بگذارند. بنابراین برای کشف الگوهای ژئوپلیتیک منطقه آسیای غربی و پیش‌بینی نظم ژئوپلیتیک، تعاملات و الگوهای رفتاری کنشگران قدرتمند بسیار حائز اهمیت است. بر اساس تحولات چندین دهه گذشته در آسیای غربی، میان کنشگران ایران، عربستان و اسرائیل، واکاوی الگوهای ژئوپلیتیک تاریخی بین آن‌ها، ضرورت اساسی در فهم نظم ژئوپلیتیک آینده این منطقه است. از این رو در ادامه کنش‌های این سه کنشگر در منطقه و تقابل‌ها و تعاملات آن‌ها مورد بررسی قرار خواهد گرفت. از آنجا که ایران و عربستان سابقه طولانی در تعامل مستقیم و کنشگری دو جانبه با هم دارند، ابتدا روابط این دو کنشگر مورد بررسی قرار می‌گیرد و پس از آن، الگوهای ژئوپلیتیک اسرائیل در منطقه مورد واکاوی قرار خواهد گرفت.

روابط و الگوهای ژئوپلیتیک ایران و عربستان

روابط ایران و عربستان سعودی از همان ابتدا بیشتر مبتنی بر تردید و بی‌اعتمادی یا همان الگوی دشمنی بوده است. زمانی که آل سعود در سال‌های ۱۳۰۲ و ۱۳۰۳ در حال تصرف مناطق حجاز و طائف بودند و پایه‌های یک حکومت وهابی را مستحکم

می‌کردند، بسیاری از سیاستمداران حکومت قاجار نگران نیات و اهداف آل سعود بودند. مبنای نگرانی شخصیت‌های مهم سیاسی و مذهبی وقت ایران، مذهب و شریعت وهابی و تقابل آن با شیعه بود. اگرچه حکومت قاجار چندان عمر نکرد که بتواند شاهد اعلام موجودیت رسمی عربستان سعودی باشد و سیاست منسجمی نسبت به حکومت وهابیان اتخاذ کند، اما می‌توان گفت سیاستمداران قاجار پایه‌روابطی آمیخته از تقابل و محافظه‌کاری را در قبال عربستان سعودی بنیان نهادند که برای سالیان دراز دنبال شد (ساعی و علیخانی، ۱۳۹۴).

حکومت پهلوی اول نیز سیاست تقابل و محافظه‌کاری را در پیش گرفت؛ سیاستی که هم ملاحظات داخلی و نگرانی بسیاری از شخصیت‌های سیاسی و مذهبی (نگرانی از وضعیت شیعیان، حجاج ایرانی و بقاع متبرکه) را در نظر داشت، و هم لزوم ایجاد روابط مسالمت‌آمیز با پادشاهی را در نظر داشت که متکی به حمایت کشورهای غربی بود، ذخایر غنی از نفت داشت و مسلط بر مکه و مدینه بود. زمانی که عربستان سعودی در سال ۱۹۳۲ اعلام موجودیت کرد، حکومت پهلوی آن را به رسمیت شناخت و جزو اولین کشورهایی بود که در سال ۱۳۰۸ با حکومت آل سعود پیمان مودت امضاء کرد (ساعی و علیخانی، ۱۳۹۴).

در دوران حکومت پهلوی دوم، رابطه بین دو کشور، طبق عهدنامه مودت پیش نرفت. در عهدنامه مودت آمده بود: «بین مملکت شاهنشاهی ایران و مملکت حجاز و نجد و ملحقات آن و بین اتباع دولتین صلح خلل ناپذیر و دوستی صمیمانه دائمی برقرار خواهد بود». در سال ۱۳۲۲، وقتی یکی از حجاج ایرانی به نام ابوطالب افخمی اردکانی به خاطر حال بدش در حریم کعبه دچار تهوع و اسهال می‌شود و حکومت سعودی وی را گردن می‌زند، روابط دو پادشاهی برای نخستین بار به سردی می‌گراید (Ekhtari and Others, 2011: 33). این سردی روابط به ممنوع شدن سفر حج از طرف دولت ایران و قطع روابط سیاسی برای مدت پنج سال ختم شد. در سال ۱۳۲۷ دو کشور روابط خود را از سر گرفتند (احمدی، ۱۳۸۶: ۴۳).

در دوران پس از انقلاب سال ۱۳۵۷ ایران، روابط بین دو کشور همچنان دارای فراز و فرودهای مهمی بود. اگر چه در همان روزهای نخستین پس از انقلاب، حکومت سعودی، جمهوری اسلامی ایران را به رسمیت شناخت، اما خیلی زود مشخص شد که سیاست انقلابی و حمایت از شیعیان توسط جمهوری اسلامی، دغدغه مهمی در اذهان مقامات عربستانی است. وقوع انقلاب اسلامی باعث شد که ایران از منظر ایدئولوژیکی، در مقابل عربستان قرار گیرد؛ هر دو کشور ادعای رهبری بر جهان اسلام را داشتند و خود را ام‌القرای سرزمین‌های اسلامی می‌پنداشتند (Bozorgmehri & Ghasemi, 2022:27-28).

گذشته از اعتقاد مقامات ایرانی به نقش عربستان در عملیات نظامی آمریکا علیه ایران (عملیات طیس)، تقابل جنگنده‌های دو کشور در سال ۱۳۶۳، اتهامات مقامات سعودی مبنی بر استفاده ایران از حجاج برای انتقال مواد منفجره و انجام عملیات خرابکارانه در سال ۱۳۶۵، کشته شدن ۴۰۲ ایرانی در جریان مراسم حج در سال ۱۳۶۶ توسط نیروهای امنیتی عربستان، نقطه عطفی در روابط دو کشور بود. این رویداد منجر به هجوم تظاهرکنندگان ایرانی به سفارت عربستان در تهران و کنسولگری این کشور در مشهد و همچنین کشته شدن «مساعد الغامدی»، دیپلمات سعودی و بازداشت «رضا عبدالمحسن النزهه»، مقام ارشد کنسولی عربستان و سرانجام قطع روابط بین دو کشور شد. سردی روابط بین دو کشور تا پایان رهبری امام خمینی (ره) تداوم داشت (فولر، ۱۳۷۷: ۳۱۱). در دوران ریاست جمهوری هاشمی رفسنجانی و سیاست تنش‌زدایی دولت وی، روابط ایران و عربستان از سر گرفته شد و در دوره‌ای رو به بهبودی بی‌سابقه‌ای رفت. پایان جنگ ایران و عراق و چرخش راهبردی در گفتمان سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران به تنش‌زدایی و عمل‌گرایی، زمینه را برای نزدیکی تهران و ریاض در دو دولت رفسنجانی و همچنین دو دولت اصلاحات فراهم کرد. اما این بهبودی روابط تا پایان دهه ۷۰ شمسی بیشتر دوام نداشت. زمانی که آمریکا در سال ۲۰۰۳ به عراق حمله کرد و کشورهای عراق و سوریه بی‌ثبات شدند، زمینه افزایش تنش در روابط فراهم شد. برجسته شدن تشیع‌گرایی در سیاست خارجی ایران و عنصر سنی - سلفی‌گرایی در سیاست خارجی عربستان، باعث شد که رقابت دو کشور از منطقه خلیج فارس به آسیای غربی گسترش پیدا کند (اسدی، ۱۳۹۱).

در زمان دولت‌های احمدی‌نژاد، ایدئولوژیک‌تر شدن سیاست خارجی ایران، و برخی تحولات منطقه‌ای، سیاست خارجی سعودی‌ها را نسبت به ایران، تهاجمی‌تر کرد. قدرت‌گیری «نوری المالکی» در صحنه سیاسی عراق، فعال شدن گروه‌های تروریستی مانند جندالله در خاک ایران، درگیری‌های داخلی در یمن (۲۰۰۸-۲۰۰۹) و لبنان (۲۰۰۸)، سرعت گرفتن برنامه هسته‌ای ایران و افزایش

ترور دانشمندان هسته‌ای ایران، اعتراضات داخلی در عربستان سعودی (۲۰۱۲-۲۰۱۱)، اعتراضات شیعیان در بحرین، تحولات سیاسی مصر و سقوط دولت حسنی مبارک و شدت خلأ قدرت و جنگ داخلی در سوریه، روابط بین ایران و عربستان نسبت به یکدیگر را بسیار تهجمی کرد (صادقی اول، نقدی عشرت آباد و میرکوشش، ۱۳۹۴).

در طول دو دولت حسن روحانی، ابتدا امید می‌رفت با تغییر دولت در ایران، روابط بین دو کشور بهبود یابد؛ اما تداوم تعارضات منطقه‌ای فوق و وقوع چند تحول مهم، روابط دو کشور را نه تنها ترمیم نکرد، بلکه بار دیگر به قطع روابط دیپلماتیک کشاند. تحولات سال ۱۳۹۴ بین دو کشور، بار دیگر منجر به قطع روابط بین آنها شد. تعرض به دو نوجوان ایرانی در فرودگاه جده، سقوط جرقیل در مکه و فاجعه منا، اعدام شیخ نمر باقر النمر (روحانی مخالف حکومت سعودی) و نهایتاً حمله به سفارت عربستان در تهران از جمله تحولات سال ۱۳۹۴ بود که تداوم روابط بین دو کشور را ناممکن کرد. این بار قطع روابط بین دو قدرت تا ۱۹ اسفند ۱۴۰۲ ادامه داشت؛ اما در این تاریخ با صدور بیانیه سه‌جانبه (عربستان، ایران و چین) در پکن، روابط از سر گرفته شد.

روابط بین ایران و عربستان از آغاز تاکنون همواره دچار افت و خیز بوده است. از سال ۱۳۲۲ تاکنون سه بار روابط بین دو کشور بر اثر افزایش اختلافات، رسماً قطع شده است و دوبار آن در طول حکومت جمهوری اسلامی ایران بوده است. بنابراین قطع شدن روابط و از سرگیری آن، امر جدیدی بین دو کشور نیست و (تصور می‌شود) نخواهد بود. با نگاهی به تاریخ روابط ایران و عربستان درمی‌یابیم که هم رویکردهای ارزشی-ایدئولوژیک و هم متغیرها و محدودیت‌های منطقه‌ای و ساختار نظام بین‌الملل بر این روابط تأثیرگذار بوده است. این تأثیرگذاری حتی در زمان دولت‌هایی چون دولت هاشمی رفسنجانی، خاتمی و روحانی نیز محسوس بوده است.

در فروردین ۱۴۰۲، هنر دیپلماسی تصویری به جهان نشان داد که حداقل تا دو یا سه سال پیش، بسیاری از کارشناسان و سیاستمداران انتظار دیدن آن را نداشتند؛ نمایندگان یک پادشاهی سنی، یک جمهوری انقلابی شیعه و یک دولت کمونیستی در یک قاب. سه هویت و ایدئولوژی متعارض چگونه در کنار هم قرار گرفتند. نزدیکی چین به ایران و عربستان سال‌هاست که برای دیپلماسی بین‌المللی عادی شده است؛ اما نزدیکی عربستان و ایران به وسیله چین، آن هم پس از چندین سال تنش مستقیم و غیرمستقیم، امری کم‌وبیش دور از انتظار بود. برخی کارشناسان عربستان، برخی دیگر ایران و برخی دیگر چین را پیروز اصلی از سرگیری روابط جمهوری شیعی و عربستان سنی می‌دانند. اما نگاه دقیق به سیر وقایع و کنش‌ها و واکنش‌های طرفین، نشان می‌دهد که پیروز اصلی نزدیکی ایران و عربستان، سیاست عمل‌گرایی منطقه‌ای بوده است. غلبه همزمان رویکرد عمل‌گرایانه در سیاست خارجی ایران و عربستان، مهم‌ترین متغیر میانی (میانجی) در نزدیکی دو قدرت منطقه بوده است. در دو سال اخیر، سیاستمداران عمل‌گرا در هر دو کشور توانستند منش و روش خود را بر رقبای داخلی خود تحمیل کنند و همزمانی این رویداد در هر دو کشور، علت عام و میانی از سرگیری روابط دوجانبه بوده است. اما مسلماً این امر تحت تأثیر متغیرهای مستقل متعددی رخ داده است که این متغیرها و پیش‌رانه‌ها باعث شدند عمل‌گرایی بر دیگر راهبردهای رقیب در عربستان و ایران غلبه کند. بررسی این متغیرها (که داخلی، منطقه‌ای و بین‌المللی هستند) به خاطر تعدد می‌تواند موضوع پژوهش دیگری باشد. مسلماً وضعیت داخلی دو قدرت منطقه (ایران و عربستان) در سال‌های اخیر یکی از علل اساسی تمایل رهبران آنها برای عمل‌گرایی در سیاست خارجی دوجانبه و تغییر در رویکرد ژئوپلیتیک بوده است. وضعیت داخلی دو کشور به گونه‌ای بوده که هر دو به کاهش تنش و از سرگیری روابط و همچنین ثبات نسبی در منطقه نیاز داشتند.

پادشاهی سعودی در میانه یک تحول داخلی بوده که چهره سیاسی، اقتصادی و اجتماعی این کشور را تغییر می‌دهد. تحولی که از ابتدای تاسیس این پادشاهی بی‌سابقه بوده است. سند چشم‌انداز ۲۰۳۰ «محمد بن سلمان»، ولیعهد عربستان طرحی بلندپروازانه است که پیش‌نیاز آن ثبات امنیتی، سیاسی و اقتصادی است که همه این موارد مستلزم وجود صلح پایدار در داخل عربستان و منطقه است. تنش‌زدایی عربستان سعودی با ایران لازمه پیشبرد «طرح توسعه اجتماعی-اقتصادی» است؛ طرحی که تاکنون میلیاردها دلار هزینه داشته است و نیاز اساسی آن جذب سرمایه خارجی است. افزایش تنش نظامی در یمن و به ویژه انفجارهای گسترده در تاسیسات نفت آرامکو در تابستان ۲۰۱۹، که تولید نفت در عربستان را مختل کرد، نشان داد که طرح بزرگ سعودی‌ها ممکن است به شکست ختم شود. این رویداد نقطه عطفی در ذهن سیاستمداران سعودی است که آنها را بیش از تنش‌زدایی به تنش‌زدایی و عمل‌گرایی سوق داد. رهبران سعودی در این رخداد فهمیدند که رقابت فزاینده با ایران در یمن، ثبات

تولید و صادرات نفت را تهدید می‌کند و ممکن است با این وضعیت نتوانند برنامه‌های پرهزینه توسعه اقتصادی-اجتماعی خود را پیش ببرند.

چرخش به سوی عملگرایی و فاصله از الگوی ژئوپلیتیک را می‌توان در سخنان بن سلمان به راحتی مشاهده کرد. وی در سال ۲۰۱۷، صراحتاً چندین بار از عدم سازش با تهران سخن گفته بود. ولیعهد سعودی در گفت‌وگو با تلویزیون «ام‌بی‌سی» صراحتاً گفت که عربستان هیچ نقطه مشترکی با ایران ندارد و تاکید کرد: «چگونه می‌توان با آنان به تفاهم رسید؟ ... هدف اصلی نظام ایران رسیدن به قبله مسلمانان است. ما منتظر نمی‌مانیم که عربستان میدان جنگ شود، بلکه تلاش می‌کنیم نبرد را به درون ایران بکشانیم.» اما همین رهبر سعودی در اوایل سال ۲۰۲۳ در مصاحبه با آتلانتیک گفت: «آن‌ها همسایه ما هستند و همسایه ما تا ابد باقی خواهند ماند. ما نمی‌توانیم از آن‌ها رهایی یابیم و آن‌ها نیز نمی‌توانند از ما رهایی یابند. پس بهتر است که مسائل را حل کنیم و به دنبال راه‌هایی باشیم که امکان همزیستی را برای ما فراهم کند. ما طی چهار ماه بحث‌هایی انجام دادیم و اظهارات بسیاری از طرف سران ایران شنیدیم که مورد استقبال ما در عربستان سعودی قرار گرفت. ما به بررسی جزئیات این بحث‌ها ادامه خواهیم داد و امیدوارم به موضعی برسیم که برای هر دو کشور خوب باشد و آینده درخشانی برای عربستان و ایران ایجاد کند.» پرواضح است که سیاستمداران سعودی به رهبری بن سلمان، از رویکردی تهاجمی به عمل‌گرایی و همزیستی مسالمت‌آمیز تغییر موضع دادند. از طرف دیگر، جمهوری اسلامی ایران نیز تحت تاثیر پیشرفته‌های متعدد از جمله هزینه‌های ناشی از تحریم‌ها، هزینه‌های حمایت از جبهه‌های مخالف سعودی در یمن، عراق و سوریه، و همچنین هزینه‌هایی که مقابله با اقدامات عربستان در مناطق سنی‌نشین و عرب‌نشین ایران داشته، راهبرد تهاجمی علیه عربستان را کنار گذاشته و به سمت عمل‌گرایی و همزیستی مسالمت‌آمیز روی آورده است. در واقع رهبران دو قدرت منطقه در چندسال اخیر که مملو از رقابت غیرمستقیم اما شدید بود، دریافتند که هزینه‌های اقتصادی، سیاسی و امنیتی این رقابت به صورت روزافزون افزایش می‌یابد و هیچ‌یک پیروز این رقابت نخواهند بود.

از طرف دیگر، چین به عنوان ابرقدرت جهانی، تداوم رقابت فزاینده ایران و عربستان را پس از خروج نیروهای آمریکایی از منطقه، نمی‌پسندید و به عنوان متحد قدیمی ایران و متحد جدید عربستان، از خویشتن‌داری دو کشور در رقابت منطقه‌ای استقبال کرده و نقش فعالی در عمل‌گرایی متقابل دو قدرت ایفا کرد. از این رو وضعیت‌های داخلی، منطقه‌ای و بین‌المللی، دو کشور عربستان و ایران را به سمت عمل‌گرایی و همزیستی مسالمت‌آمیز سوق داد.

روابط دو قدرت منطقه آسیای غربی در حالی از سرگرفته شده است که عده‌ای نسبت به آینده آن خوشبین، و عده‌ای دیگر بدبین هستند. کارشناسان و سیاستمداران خوش‌بین به آینده روابط، معمولاً با توسل به وقایع و رخداد‌های زمان حال، به تحلیل روابط دو کشور می‌پردازند. از نظر آن‌ها از سرگیری پروازهای غیرنظامی میان دو کشور، اعطای جایزه ۸۰۰ هزار دلاری در مسابقه قرائت قرآن در عربستان سعودی به قاری ایرانی، صادرات فولاد ایران به عربستان و مهم‌تر از همه، برنامه سفر سید ابراهیم رئیسی، رئیس جمهوری ایران به ریاض را نشانه‌هایی از تقویت و بهبود روابط می‌دانند. اما کارشناسان بدبین به آینده روابط دو کشور، تاکید بیشتری بر سابقه روابط آن‌ها و مسائل و چالش‌های آتی دارند. آن‌ها معتقد هستند که توافق ۱۳۸۲ ایران و عربستان از توافق کنونی عمیق‌تر بود، اما نهایتاً به خاطر اختلافات ایدئولوژیک و هویتی، تداوم پیدا نکرد.

روابط و الگوهای ژئوپلیتیک منطقه‌ای اسرائیل

اسرائیل از زمان اعلام موجودیت در سال ۱۹۴۸ تاکنون، الگویی از منازعه و عادی‌سازی روابط را در منطقه دنبال کرده است: جنگ ۱۹۴۸-۱۹۴۹ (معروف به جنگ استقلال)، جنگ کانال سوئز بین اسرائیل و مصر ۱۹۵۶، جنگ شش روزه در سال ۱۹۶۷، جنگ اکتبر سال ۱۹۷۳ (معروف به جنگ یوم کیپور) و جنگ ۱۹۸۲-۱۹۸۵ (معروف به جنگ لبنان)، جنگ سال ۲۰۰۶ میان اسرائیل و حزب الله لبنان (مشهور به جنگ سی و سه روزه)، و جنگ اکتبر ۲۰۲۳ با حماس و حزب الله لبنان. در فاصله بین این جنگ‌ها، عملیات‌ها و درگیری‌های متعددی نیز رخ داده است. اما از طرف دیگر، اسرائیل در میان منازعات و جنگ‌ها بر مبنای «دکترین پیرامون»^۱، سال‌هاست که عادی‌سازی روابط با کشورهای غیرعربی و پس از آن کشورهای عربی را جزو اهداف سیاست خارجی خود تعریف

کرده (Zisser, 2023: 462) و نتایج مهمی نیز از این سیاست به‌دست آورده است؛ ازجمله پیمان کمپ دیوید در سال ۱۹۷۹ (اسرائیل - مصر)، پیمان وادی عربیه در سال ۱۹۹۴ (اسرائیل - اردن)، و پیمان ابراهیم که در سال ۲۰۲۰ بین امارات، بحرین و اسرائیل امضاء شد و هدف آن عادی‌سازی روابط تل‌آویو و کشورهای عربی خلیج فارس است. مهم‌ترین گام و هدف بعدی اسرائیل از پیمان ابراهیم، عادی‌سازی روابط با عربستان است که می‌تواند نظم ژئوپلیتیک منطقه را تحت تأثیر قرار دهد. اگر چه عربستان و اسرائیل روابط دیپلماتیک رسمی ندارند، اما این دو بازیگر منطقه، سال‌هاست که در موضوعات مختلف در حال همکاری با هم هستند. روابط بین آن‌ها بعد از تحولات موسوم به بهار عربی از سال ۲۰۱۱ نیز سمت و سوی جدیدی پیدا کرده است. قدرت‌یابی ایران در سوریه، عراق و لبنان در سال‌های اخیر دغدغه مشترک عربستان و اسرائیل بوده است. رهبران ریاض به دلیل تشدید موازنه به نفع ایران بعد از ۲۰۰۵، مواجهه با تحولات بهار عربی و تغییر هیأت حاکمه از سال ۲۰۱۵، به دنبال بازتعریف متحدین جدید برای استمرار توازن بودند. وضعیت منطقه باعث شده که بسیاری از اختلافات گذشته بین ریاض و تل‌آویو کم رنگ شود. از طرف دیگر، اسرائیل نیز بر مبنای دکترین قدیمی پیرامونی، سال‌هاست که عادی‌سازی روابط با کشورهای عربی را جزو اهداف سیاست خارجی خود تعریف کرده است و در این سیاست از ایجاد و تقویت روابط با عربستان استقبال می‌کند. چالش روابط ریاض - تل‌آویو برای ایران مهم‌ترین چالش منطقه‌ای در راستای ایجاد نظم ژئوپلیتیک مطلوبش است که می‌تواند آینده روابط عربستان و ایران را تحت تأثیر قرار دهد. بن سلمان در مصاحبه‌ای صراحتاً بیان کرد که اسرائیل را نه‌تنها دشمن نمی‌شمارد، بلکه متحد آتی کشورش می‌داند. وی در مصاحبه با آتلانتیک گفت: «باید دنبال همزیستی با ایران باشیم؛ اسرائیل دشمن نیست و متحد احتمالی عربستان خواهد بود.»

گسترش «پیمان ابراهیم»^۱ که بنیان آن با بیانیه مشترک اسرائیل، امارات متحده عربی و ایالات متحده در ۱۳ آگوست ۲۰۲۰ گذاشته شد، هدف مهم تل‌آویو و واشنگتن بود. عادی‌سازی روابط بحرین - اسرائیل (۱۵ سپتامبر سال ۲۰۲۰) پس از امارات، موفقیت دیگری برای تل‌آویو بود که بتواند پس از مصر و اردن، متحدان عربی خود را افزایش دهد. اکنون عربستان هدف بعدی در سیاست گسترش توافقات ابراهیم است (Zisser, 2023: 468).

گسترش روابط دیپلماتیک بین ریاض و حکومت خودگردان فلسطین، جدیدترین گام در عادی‌سازی روابط عربستان و اسرائیل است. در تاریخ ۱۲ آگوست ۲۰۲۳ (۲۱ مرداد ۱۴۰۲)، عربستان سعودی، نایف بن بندر السدیری سفیر خود در اردن را به‌عنوان اولین سفیر غیر مقیم این کشور در فلسطین منصوب کرد و حتی گزارش‌هایی در مورد ازسرگیری کمک‌های مالی ریاض برای حکومت خودگردان منتشر شده است. اگر چه هنوز پیش‌شرط‌های عربستان (تضمین امنیتی، حمایت واشنگتن از برنامه غیرنظامی هسته‌ای و دریافت تسلیحات پیشرفته) برای عادی‌سازی روابط با تل‌آویو، از سوی ایالات متحده پذیرفته نشده است، اما نیاز جو بایدن، رئیس جمهوری آمریکا به یک برگ برنده در سیاست خارجی برای انتخابات، و تمایل تل‌آویو برای عادی‌سازی روابط و کنترل بر اوضاع منطقه‌ای، ممکن است نهایتاً منجر به توافق تل‌آویو و ریاض شود. با عملی شدن این سناریو، مسلماً سیاست ریاض در برخی موضوعات مانند مسئله فلسطین تغییراتی به همراه خواهد داشت که ممکن است سطح تنش در روند گسترش روابط ایران - عربستان را افزایش دهد.

تلاش کشورهای عربی خلیج فارس برای جذب سرمایه خارجی و تحقق برنامه‌های بلند مدت توسعه اقتصادی و ضرورت وجود امنیت اقتصادی، سرمایه‌گذاری چین و فشارهای اقتصادی و دیپلماتیک آمریکا، زمینه را برای عربستان سعودی و دیگر کشورهای عربی در جهت عادی‌سازی روابط با اسرائیل، آماده می‌کرد، تا این که حمله هفت اکتبر حماس به سرزمین‌های اشغالی و جنگ اسرائیل علیه فلسطینی‌ها و حزب الله، و انجام حملات متعدد در خاک لبنان و سوریه، روند عادی‌سازی را متوقف کرد. تا پیش از جنگ اکتبر ۲۰۲۳، روند عادی‌سازی روابط اسرائیل و اعراب به گونه‌ای بود که برخی سیاستمداران از شکل‌گیری نظام منطقه‌ای جدید سخن به میان می‌آوردند. نگرانی‌های امنیتی مشترک اسرائیل با برخی کشورهای عربی، و نیز پیشبرد بهتر منافع ملی را می‌توان به عنوان نقطه ثقل این چرایی عنوان نمود که موجبات اعتلای روابط اسرائیل و اعراب را فراهم آورده است (ملکی و محمدزاده ابراهیمی، ۱۳۹۹: ۴۵). اما با این وجود نیز حمله حماس به اسرائیل و آغاز جنگ غزه در ۷ اکتبر و حمایت برخی دولت‌ها

و گروه‌های اسلامی منطقه از حماس نشان داد که کماکان الگوی دشمنی بر روابط میان فلسطین و اسرائیل، و یا دست کم میان حماس و برخی دولت‌ها و نیز دیگر گروه‌های جهادی در فلسطین و لبنان پابرجاست. هیچ خوشبینی واقع‌گرایانه‌ای از پایان خشونت متصور نیست (Loveday, 2024)؛ چراکه به تعبیر کلازوتس، جنگ همان ادامه سیاست است به نوعی دیگر، و سیاست طرفین درگیر در جنگ غزه یا به عبارت دیگر منازعه فلسطین و اسرائیل، توجه به رشد هویتی است، و کانون این مناقشه تاریخی نیز در هویت‌خواهی طرفین نهفته است. علاوه بر این، وجود ائتلاف‌های منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای برای هر کدام از طرفین جنگ، وضعیت را بغرنج‌تر نموده، بطوری که دورنمایی از صلح پایدار وجود ندارد.

وجود ائتلاف‌های اساسی دولت‌های عربی و اسلامی بر سر عادی‌سازی روابط با اسرائیل، چالشی اساسی در مسیر صلح و همگرایی در منطقه است. این چالش خود را در ۷ اکتبر و با حمله غافلگیرانه حماس به اسرائیل آشکار ساخت. مقابله به مثل اسرائیل علیه حماس و منطقه غزه، فراتر از چیزی بود که احتمالاً جهانیان انتظار آن را داشتند. در شش ماه گذشته بیش از ۴۰ هزار فلسطینی کشته شده‌اند. تمامی زیرساخت‌های اقتصادی غزه نابود شده است. صدها هزار نفر آواره شده و از خانه و کاشانه خود دور گشته‌اند. سیمای کریمه جنگ بر روح و روان مردمان غزه پیداست و محیط زیست منطقه با چالش اساسی روبرو شده است. میلیاردها دلار هزینه جنگ شده و زنان و کودکان و سالمندان و دیگر انسان‌های غیرنظامی قربانیان اصلی جنگ بوده‌اند. تمامی این موارد نشان از یک چیز دارد: نابودی فرهنگ، هویت، عشق، صلح و آزادی.

بحث

چرخه الگوی ژئوپلیتیکی رقابت، منازعه و کنترل تقابل

در مجموعه امنیتی آسیای غربی، تعاملات و تقابلات سه کنشگر، یعنی ایران، عربستان و اسرائیل، تأثیرات ملموسی بر وضعیت مجموعه امنیتی و روابط ژئوپلیتیکی دارد. این سه کنشگر بیشترین وابستگی امنیتی منفی را به یکدیگر دارند؛ به این معنا که افزایش ناامنی برای یک کنشگر منجر به سرایت ناامنی برای بازیگران دیگر می‌گردد. این نوع وابستگی خود مبتنی بر توازن قدرت و نفوذ سه کنشگر در منطقه است. روابط این سه کنشگر می‌تواند آینده نظم امنیتی منطقه را مشخص کند؛ به همین خاطر الگوهای ژئوپلیتیکی آن‌ها در تعیین شاخص‌های نظم منطقه‌ای بسیار مؤثر است.

بررسی الگوهای تاریخی روابط ژئوپلیتیکی سه کنشگر (ایران، عربستان و اسرائیل) و تحلیل ثانویه داده‌های مربوط به روابط ژئوپلیتیک تاریخی آن‌ها نشان می‌دهد که روابط آن‌ها بیشتر در قالب رقابت ژئوپلیتیک شکل گرفته است و در برهه‌هایی رقابت به منازعه ژئوپلیتیک منجر شده است. این منازعه گاهی به شکل درگیری‌های نظامی مستقیم، و گاهی به شکل درگیری نظامی نیابتی بوده است. تکرار الگوهای رقابت و منازعه بین ایران، عربستان و اسرائیل در روابط ژئوپلیتیک تاریخی به اندازه‌ای است که احتمال بالفعل شدن برخی الگوهای ژئوپلیتیک در آینده نزدیک بسیار کم است. با این حال، این بدان معنا نیست که الگوی رقابت و منازعه به صورت طولانی‌مدت بین سه کنشگر باقی می‌ماند؛ بلکه ما در دوره‌های تاریخی شاهد الگوی ژئوپلیتیک مبتنی بر کنترل تقابل نیز بوده‌ایم. این الگو غالباً به صورت دوجانبه و بین ایران-عربستان و یا عربستان-اسرائیل رخ داده است. اکنون که منطقه از زمان عملیات نظامی حماس علیه اسرائیل در هفت اکتبر سال ۲۰۲۳، وارد الگوی منازعه شده است و حوزه منازعه و درگیری به شکلی فزاینده در حال گسترش است، پیش‌بینی می‌شود که در آینده نزدیک، منطقه شاهد الگوی ژئوپلیتیک «کنترل تقابل سه قطبی» باشد؛ زیرا افزایش ناامنی به خاطر وابستگی امنیتی منفی، منجر به گسترش ناامنی برای هر سه کنشگر می‌گردد و همین امر آن‌ها را به سوی کنترل تقابل پیش خواهد برد.

الگوی رقابت در بین سه کنشگر منطقه‌ای مبتنی بر کنش‌ها و واکنش‌هایی است که از طریق آن تلاش می‌کنند موقعیت ژئوپلیتیک خود را با تنزل دادن موقعیت ژئوپلیتیک رقیب، ارتقاء دهند و مانع دستیابی رقبا به اهدافشان شوند، و آن‌ها را به انزوا بکشانند. روابط ژئوپلیتیک سه کنشگر اصلی منطقه در بیشتر موارد مبتنی بر منافع متعارض برای کسب برتری و سیادت منطقه‌ای بوده است. با توجه به الگوهای ژئوپلیتیک پرتکرار در روابط سه کنشگر، و توازن قدرت نسبی بین آن‌ها، می‌توان نتیجه گرفت که روابط آن‌ها نمی‌تواند در قالب الگوهای نفوذ، تعامل و سلطه قرار بگیرد؛ زیرا الگوی تعامل نیازمند حداقلی از منافع مشترک و درک

دوجانبه و سه‌جانبه از اهداف و منافع مشترک است، و دو الگوی نفوذ و سلطه نیز نیازمند تغییر جدی در توازن قوا بین ایران، اسرائیل و عربستان است. از طرف دیگر، الگوی نفوذ مستلزم ظرفیت و توان یک کنشگر برای تغییر یا تحمیل رفتاری خاص بر کنشگران دیگر در مجموعه امنیتی منطقه‌ای است که هیچ‌یک از سه کنشگر منطقه آسیای غربی، حداقل در کوتاه مدت، دارای این ظرفیت نخواهند شد. در الگوهای ژئوپلیتیک ایران، عربستان و اسرائیل به خاطر وجود توازن نسبی قدرت و سیالیت موقعیت‌های ژئوپلیتیک، گاهی یک کنشگر خواستار تغییر وضعیت موجود، و گاهی خواستار حفظ وضع موجود بوده است؛ به این معنا که هیچ‌یک از سه کنشگر به مدت طولانی درصدد تغییر یا حفظ وضعیت موجود نبوده است.

با نگاهی به تاریخ روابط بین ایران و عربستان می‌توان دریافت که این روابط همانند یک منحنی سینوسی دارای فراز و فرودهایی بوده است که نشان می‌دهد پس از هر دوره رقابت و منازعه و شدت یافتن اختلافات، دو کشور به سمت تنش‌زدایی و کنترل تقابل رفته‌اند (Kalili & Others, 2023: 57). با بررسی روابط ژئوپلیتیک تاریخی بین دو کشور، چندین دوره از الگوی کنترل تقابل را می‌توان شناسایی کرد: ۱) پیمان مودت ۱۹۲۹ (۱۳۰۸) که در پی دوره‌ای از تنش به خاطر اعدام زائر ایرانی و قطع روابط پنج ساله ایجاد گردید؛ ۲) دوره جنگ سرد که تحت نفوذ کشورهای غربی و متأثر از تهدیدات بلوک شرق و نیروهای چپ، دو کشور کنترل تقابل در منطقه را انتخاب کردند؛ ۳) دوره بین حمله عراق به کویت تا سقوط صدام، سومین دوره از الگوی کنترل تقابل بین ایران و عربستان بوده که یک دهه و نیم پایدار بود؛ ۴) دوره پس از جنگ یمن، چهارمین دوره از الگوی کنترل تقابل بین دو کشور است که با میانجی‌گری چین و پس از ۷ سال قطع روابط سیاسی و دیپلماتیک ایجاد گردید. این دوره از الگوی کنترل تقابل پس از دوره‌ای نسبتاً طولانی از الگوی رقابت‌ها، منازعات، تنش‌ها و تقابل‌های جدی در روابط به وجود آمد (تعرض به دو جوان ایرانی در جده، فاجعه منا، لغو سفر عمره، اعدام شیخ نمر، روحانی شیعه در عربستان، اشغال سفارت عربستان در تهران و از همه مهم‌تر گسترش جنگ در یمن). هر یک از این دوره‌ها، در پی تنش‌ها و منازعاتی بوده که منجر به ناامنی فزاینده برای دو طرف و افزایش هزینه‌های اقتصادی، سیاسی و نظامی - امنیتی در منطقه بوده است.

از طرف دیگر واکاوی الگوهای ژئوپلیتیک تاریخی اسرائیل و کشورهای عربی از جمله عربستان، چرخه‌ای از الگوهای رقابت و منازعه و کنترل تقابل را نشان می‌دهد. اسرائیل و عربستان سال‌هاست که با هدف مهار ایران و نیروهای وابسته به آن، به صورت محرمانه نه‌تنها دست به کنترل تقابل زده‌اند، بلکه در برهه‌هایی علیه تهدیدات مشترک منطقه‌ای، همکاری و تعامل داشته‌اند؛ اما به دلایل مختلف این همکاری و تعامل علنی نشده است. در سال‌های اخیر در پی عادی‌سازی روابط اسرائیل با امارات، بحرین، مراکش و سودان و افزایش تهدیدات ناشی از تغییر موازنه قدرت توسط ایران و افزایش فشار آمریکا بر عربستان، عادی‌سازی روابط بین تل‌آویو و ریاض علنی شد. افزایش نفوذ ایران در عراق، سوریه و به ویژه یمن، گسترش انقلاب‌های عربی، قدرت‌یابی محور مقاومت مورد حمایت ایران، افزایش تنش‌های مستقیم تهران و ریاض بر سر یمن، افزایش حملات حوثی‌های یمن علیه عربستان، و برنامه موشکی و هسته‌ای ایران، منجر به نزدیکی علنی و بی‌سابقه اسرائیل و عربستان شده بود. اگر عملیات اکتبر حماس علیه اسرائیل رخ نمی‌داد و درگیری نظامی بین اسرائیل و فلسطین گسترش پیدا نمی‌کرد، آسیای غربی شاهد امضای پیمان ابراهیم توسط مقامات سعودی و اسرائیلی می‌بود.

تا پیش از عملیات هفت اکتبر حماس و وقوع جنگ جدید اسرائیل با فلسطینی‌ها و حزب الله، مقامات سعودی در قبال دریافت تسلیحات پیشرفته، تضمین‌های امنیتی آمریکا، ساخت تاسیسات هسته‌ای در خاک عربستان، و به رسمیت شناختن کشور مستقل فلسطینی توسط جامعه جهانی و آمریکا، پذیرفته بودند که عادی‌سازی روابط با اسرائیل را بپذیرند و در این زمینه گام‌های عملی بردارند.

جنگ اسرائیل و محور مقاومت و پایداری ساختار ژئوپلیتیک

واکنش اسرائیل به عملیات هفت اکتبر حماس بسیار گسترده بوده و جنگ در حال گسترش به خاک لبنان، سوریه و یمن است. اما طبق الگوهای ژئوپلیتیک آسیای غربی، می‌توان گفت که این جنگ قادر به تغییر جدی در ساختار ژئوپلیتیک منطقه نیست. با آن که در این جنگ به نیروهای حماس و حزب الله لبنان (در اثر انفجار وسایل ارتباطی رهبران و حملات موشکی گسترده) آسیب جدی

وارد شده است، اما نتیجه این حملات تغییر ساختار ژئوپلیتیک منطقه نخواهد بود (Mohanad Hage, 2024). تغییر ساختار ژئوپلیتیک مستلزم تغییرات سریع در موازنه قدرت منطقه‌ای، تغییرات مهم در خودمختاری اراضی (یا ظهور قدرت‌های جدید) و یا وقوع جنگ‌های مستقیم، طولانی و نسبتاً گسترده بین قدرت‌های منطقه‌ای و یا دخالت نظامی قدرت‌های فرامنطقه‌ای است. اکنون وضعیت ژئوپلیتیک آسیای غربی و موازنه قدرت بین عربستان، ایران و اسرائیل، فضای تغییر ساختار ژئوپلیتیک را از بین برده است. از طرف دیگر، سه کنشگر قدرتمند منطقه‌ای تمایلی به وقوع جنگ مستقیم با هم ندارند و قدرت‌های فرامنطقه‌ای نیز تمایلی به دخالت نظامی مستقیم در جنگ اسرائیل و محور مقاومت ندارند.

بنابراین تغییرات شگرف در ساختار ژئوپلیتیک آسیای غربی و تحول اساسی در نظم ژئوپلیتیک منطقه دور از انتظار است. زیرا طبق الگوهای تاریخی ژئوپلیتیک، سرایت ناامنی به دیگر کنشگران و سیاست قدرت‌های فرامنطقه‌ای، کنترل تقابل محتمل‌ترین الگوی ژئوپلیتیک خواهد بود. از طرف دیگر، اگر چه جنگ کنونی ممکن است برای مدتی ادامه پیدا کند، اما نمی‌تواند منجر به یک نظم ژئوپلیتیک منسجم و همه‌جانبه و یا تشکیل سازوکارهای امنیتی دسته‌جمعی شود. زیرا گذشته از نتیجه جنگ کنونی، زمینه‌های ایجاد یک نظم ژئوپلیتیک منسجم و پایدار در منطقه وجود ندارد. نبود سازوکار فراگیر و اثبات برای امنیت‌سازی و حل و فصل معضلات امنیتی، غلبه الگوی وابستگی متقابل امنیتی منفی بر مثبت، غلبه الگوهای دشمنی پایدار بر دوستی پایدار و حل و فصل نشدن اختلافات سیاسی-امنیتی بین قدرت‌های منطقه (مانند مسئله اسرائیل-فلسطین، برنامه هسته‌ای ایران، مسئله یمن و تقابل ایران و اسرائیل) مانع از شکل‌گیری یک نظام امنیتی دسته‌جمعی خواهد شد. بنابراین محتمل‌ترین سناریو یا بدیل برای وضعیت کنونی، شکل‌گیری نظام ژئوپلیتیک بر مبنای کنترل تقابل سه‌جانبه است.

نظام ژئوپلیتیک مبتنی بر کنترل تقابل سه‌جانبه

الگوهای ژئوپلیتیک سه قدرت منطقه (ایران، عربستان و اسرائیل) نشان می‌دهد که از منظر تاریخی، دو الگوی رقابت-منازعه و کنترل تقابل به صورت چرخه‌ای بر منطقه آسیای غربی حاکم بوده است. تا پیش از وقوع جنگ اسرائیل و حماس، الگوی کنترل تقابل به صورت جداگانه بین ایران و عربستان از یک طرف، و اسرائیل و عربستان از طرف دیگر در حال شکل‌گیری بود. هفته اکتبر حماس به اسرائیل و آغاز جنگ، روند الگوی فوق را متوقف کرد و دوباره الگوی رقابت و منازعه حاکم گردید. اما طبق روندهای تاریخی، الگوی رقابت و منازعه که اکنون در قالب جنگ اسرائیل و محور مقاومت (حماس، یمن، حزب الله و ایران) نمود پیدا کرده است، همچون گذشته نه می‌تواند ساختار ژئوپلیتیک منطقه را به سمت نظام امنیت دسته‌جمعی تغییر دهد، و نه می‌تواند الگوی پایدار و طولانی‌مدتی باشد؛ بلکه همچون گذشته، الگوی کنترل تقابل تکرار خواهد شد، با این تفاوت که این بار این الگو نه به صورت دوجانبه، بلکه به صورت سه‌جانبه شکل خواهد گرفت. در واقع این الگوی کنترل تقابل سه‌جانبه دارای شبکه ژئوپلیتیکی فاقد معیار خواهد بود.

تداوم جنگ اسرائیل و محور مقاومت منجر به گسترش ناامنی در کل منطقه و تهدید منافع قدرت‌های بزرگ و قدرت‌های منطقه‌ای می‌شود، زیرا هیچ یک از طرفین جنگ قادر به نابودی کامل طرف مقابل و تغییرات اساسی در نظام توزیع قدرت نیستند. از این رو در سایه فشارهای بین‌المللی و فشارهای منطقه‌ای و افزایش تهدیدات و چالش‌های داخلی سه کنشگر ایران، عربستان و اسرائیل، محتمل‌ترین بدیل برای وضعیت کنونی، نظم ژئوپلیتیک مبتنی بر کنترل تقابل سه‌جانبه است. سرمایه‌گذاری عظیم چین در منطقه، فشارهای اقتصادی و دیپلماتیک آمریکا و نیاز عربستان سعودی به محیط پیرامونی امن جهت پیشبرد برنامه‌های اقتصادی، فشارهای داخلی و اقتصادی ایران و مهمتر از همه فشارهای سیاسی داخلی در اسرائیل و احتمال سقوط دولت نتانیاها، نظم ژئوپلیتیک مبتنی بر کنترل تقابل سه‌جانبه را بر سه کنشگر مهم منطقه تحمیل می‌کند.

از طرف دیگر، بررسی الگوهای ژئوپلیتیک منطقه و سه کنشگر ایران، عربستان و اسرائیل نشان داده است که هیچ‌یک از آن‌ها به دنبال جنگی فراگیر و فرسایشی نبوده و نیستند و پس از هر دوره رقابت و منازعه، به سمت کنترل تقابل رفته‌اند. بر مبنای الگوهای ژئوپلیتیک تاریخی و وضعیت ژئوپلیتیک آسیای غربی، نظام کنترل تقابل سه‌جانبه چندین ویژگی مهم خواهد داشت: ۱- این نظام دارای شبکه ژئوپلیتیک بدون معیار است؛ زیرا کانون‌های قدرت آن مشخصاً ایران، عربستان و اسرائیل هستند و قدرت در

بین این چند کنشگر خاص، و نه تمامی کنشگران، توزیع شده و قانون توزیع قدرت بر روابط آن‌ها و کل نظم ژئوپلیتیک حاکم است. ۲- این نظام کنترل تقابل سه‌جانبه، قابلیت تبدیل شدن به نظام امنیتی دسته‌جمعی منسجم را ندارد؛ زیرا اختلافات هویتی، ایدئولوژیک، سیاسی و امنیتی بین کانون‌های قدرت بسیار گسترده‌تر از اشتراکات و منافع مشترک است. ۳- تداوم و فراوانی مداخلات خارجی و فرامنطقه‌ای فراوان کشورهای آمریکا، چین و روسیه. ۴- آسیب‌پذیری واحدها و یا کنشگران در سطح داخلی؛ به این معنا که یکی از چالش‌های کنشگران، بی‌ثباتی داخلی است. ۵- جمعی از کشورهای عربی با مرکزیت عربستان، حلقه ارتباطی و به نوعی مرکز ثقل نظام فوق خواهند بود.

نتیجه‌گیری

آسیای غربی به‌عنوان یکی از بی‌ثبات‌ترین مناطق جهان شناخته می‌شود. تحولات مستمر و تغییر روندها و الگوهای ژئوپلیتیک از ویژگی‌های اساسی منطقه است. عملیات بی‌سابقه هفتم اکتبر حماس علیه اسرائیل و گسترش جنگ تا یمن و لبنان، پس از روندهای تنش‌زدایی بین ایران و عربستان و روند عادی‌سازی روابط بین اسرائیل و عربستان، تنها مصداقی از سیالیت و پویایی منطقه آسیای غربی است. قبل از این جنگ، الگوهای ژئوپلیتیک منطقه مبتنی بر سه روند مهم و اساسی بود: ۱) عادی‌سازی روابط اسرائیل و اعراب (توافق ابراهیم؛ ۲) عادی‌سازی روابط ایران و اعراب به ویژه عربستان؛ ۳) عادی‌سازی روابط کشورهای عربی (پذیرش مجدد قطر در شورای همکاری خلیج فارس و بازگشت سوریه به اتحادیه عرب). روندهای فوق چشم‌اندازهای جدیدی در مورد نظام ژئوپلیتیک و مجموعه امنیتی آسیای غربی ایجاد کرده بود که با وقوع جنگ ناگهانی، تمامی روندهای فوق متوقف شدند و تمامی پیش‌بینی‌ها از نظام ژئوپلیتیک منطقه و شکل‌گیری یک نظام امنیتی دسته‌جمعی را در حاله‌ای از ابهام برد.

آنچه که می‌تواند چشم‌اندازی نسبتاً روشن از نظم ژئوپلیتیک آتی به ما بدهد، الگوهای ژئوپلیتیک تاریخی کنشگران اصلی منطقه یعنی ایران، اسرائیل و عربستان است. زیرا با توجه به ویژگی‌های ماهیتی منطقه و کنشگران آن، احتمال تکرار و وقوع الگوهای ژئوپلیتیک گذشته بیشتر از تبدیل جنگ کنونی به یک جنگ فرسایشی و یا ایجاد یک نظام امنیتی دسته‌جمعی پس از جنگ و بر مبنای روندهای قبل از جنگ است.

بر اساس چارچوب نظری برآمده از تلفیق نظریه مجموعه امنیتی منطقه‌ای باری بوزان و الگوهای ژئوپلیتیک منطقه‌ای و با تکیه بر روش تحلیلی-توصیفی، به واکاوی الگوهای ژئوپلیتیک سه قدرت منطقه (ایران، عربستان و اسرائیل) پرداختیم. این بررسی نشان می‌دهد که از منظر تاریخی، دو الگوی رقابت-منازعه و کنترل تقابل به صورت چرخه‌ای بر منطقه آسیای غربی و روابط سه کنشگر اصلی حاکم بوده است. طبق الگوهای تاریخی ژئوپلیتیک، غلبه الگوی دشمنی بر دوستی، سرایت نامنی یک کنشگر به دیگر کنشگران و سیاست قدرت‌های فرامنطقه‌ای، شکل‌گیری نظام ژئوپلیتیک مبتنی بر کنترل تقابل سه‌جانبه، محتمل‌ترین نوع نظم ژئوپلیتیک بعد از جنگ کنونی خواهد بود. از طرف دیگر، اگرچه جنگ کنونی ممکن است برای مدتی دیگر ادامه پیدا کند اما نمی‌تواند منجر به یک نظم ژئوپلیتیک منسجم و همه‌جانبه و یا تشکیل سازوکارهای امنیتی دسته‌جمعی شود. در نظام ژئوپلیتیک مبتنی بر کنترل تقابل سه‌جانبه، کشورهای عربی با محوریت عربستان، توان بالایی برای کنشگری مستقل (از قدرت‌های فرامنطقه‌ای) خواهند داشت و به نوعی حلقه ارتباطی و مرکز ثقل نظام فوق خواهند بود. نظم ژئوپلیتیک آتی منطقه از جهت سه‌جانبه بودن متفاوت از نظم‌های دوجانبه گذشته است؛ زیرا برخلاف نظم‌های ژئوپلیتیک قبل، در نظم جدید موازنه قدرت این‌گونه نخواهد بود که اسرائیل بتواند جبهه واحدی با عربستان و دیگر کشورهای عربی علیه ایران تشکیل دهد و یا ایران چنین جبهه‌ای را علیه اسرائیل شکل دهد. در نظم ژئوپلیتیک فوق، کنشگران منطقه‌ای به‌ویژه ایران و عربستان به این ادراک رسیدند که مهار و کنترل تقابل می‌تواند جایگزین مطلوب‌تری برای مهار از طریق تصاعد تقابل و بحران باشد.

ترکیه و مصر که در شرایط کنونی نسبت به دیگر قدرت‌های منطقه، دغدغه‌های امنیتی کمتری دارند، مسلماً از حفظ نظام ژئوپلیتیک مبتنی بر کنترل تقابل سه‌جانبه، حمایت می‌کنند؛ زیرا وضعیت نه‌جنگ و نه‌صلح موجود در این نظام، فرصت مناسبی برای ارتقاء جایگاه اقتصادی و سیاسی در منطقه به آنها می‌دهد. این دو کشور در نظام فوق می‌توانند به گسترش همزمان روابط

اقتصادی و سیاسی با سه محور اصلی نظام منطقه‌ای (ایران، عربستان و اسرائیل) دست یابند. مسلماً تداوم این وضعیت می‌تواند جایگاه نسبی آن‌ها را نسبت به دیگر قدرت‌های منطقه تا اندازه زیادی بهبود بخشد.

تعارض منافع

نویسنده اعلام می‌کند که تعارض منافع وجود ندارد و تمام مسائل اخلاق در پژوهش را که شامل پرهیز از سرقت ادبی، انتشار و یا ارسال بیش از یک بار مقاله، تکرار پژوهش دیگران، داده‌سازی یا جعل داده‌ها، منبع‌سازی یا جعل منابع، رضایت ناآگاهانه سوژه یا پژوهش‌شونده، سوء رفتار و غیر می‌شود، به طور کامل رعایت کرده است.

منابع

- Alaei H (2019) Investigating the political and competitive approaches of Iran and Saudi Arabia and the mechanisms of controlling hostilities. *Journal of Political Science* 1(14): 163–191. DOI: [20.1001.1.1735790.1397.14.1.6.1](https://doi.org/10.1001.1.1735790.1397.14.1.6.1)
- Alikhani, M. (2017). Identityism in Saudi Foreign Policy and Regional. Consequences. *Quarterly Journal of International Studies* (ISJ), 4(3), 210-181.
- Arm, Armina (2016) “Iran and Saudi Arabia, Competition for Influence in the Middle East”, *Politics Journal*, Volume 9, Issue 1: 73-81 [in Persian]
- Afshordi M H, Madani S M. Regional Power System Structure in the Middle east (With an Emphasis on the Superior Countries of the Region). *MJSP* 2009; 13 (2) :113-142. URL: <http://hmsp.modares.ac.ir/article-21-10809-fa.html> [In Persian].
- Amani, Farideh and Eslami, Ruhollah (2015), “Representation of the Conflict in Iran-Saudi Arabia Relations”, *Iranian Journal of International Politics*, Volume 11, Issue 2: 32-53 [In Persian].
- Buzan, Barry and Weaver, Eli (1999) *Regions and Powers: The International Security Architecture*, translated by Rahman Ghahramanpour, Tehran: Strategic Studies Research Institute Publications. [In Persian]
- Fuller, Graham (1998) *Qiblah Alam, Geopolitics of Iran*, translated by Abbas Mokhbar, 2nd edition, Tehran: Markaz Publications.
- Qasemi, Farhad (2010) “Geopolitical Model of Regional Security: A Case Study of the Middle East”, *Geopolitics Quarterly*, Volume 6, Issue, pp. 57-94. DOI: 20.1001.1.17354331.1389.6.18.3.1 [In Persian].
- Saie, ahmad, & alikhani, mahdi. (2013). The study of conflict cycle in the relations of islamic republic of iran and saudi arabia. *Political science quarterly*, 9(22), 103-129. Sid. <https://sid.ir/paper/174053/en> . [In Persian]
- Moshirzadeh, Homeira (2007). *Evolution in the Theories of International Relations*. Tehran: Samat. [In Persian]
- Yazdanpanah Dero, Kiuomars, & Dolati, Reza. (2021). The Geopolitical Role of Middle Eastern and North African Countries in Regional Security (Case Study: Iran and the Arabs). *HUMAN GEOGRAPHY RESEARCH QUARTERLY*, 53(1), 265-282. SID. <https://sid.ir/paper/370917/en>
- Ahmadi davazdah emami, farzad and Ahmadipour, Zahra (2024) “Analysis of Geopolitical Genomes Affecting Iran and Saudi Arabia in Regional Conflicts: A Case Study of Three Countries—Yemen, Syria, and Bahrain.” *The Journal of Fundamental and Applied Studies in the Islamic World*. Volume 5, Issue 4 - Serial Number 18. DOI: 10.22034/FASIW.2023.385231.1245
- Ahmadi, farzad (2022). Investigation and analyzing conflict spaces between iran and saudi arabia, masters thesis of tarbiat modares university, with the guidance of Dr.ibrahim romina. [in persian]
- Ahmadian, hasan (2012). *Religion and government in saudi arabia: from wahhabi government to government wahhabism*, a collection of middle eastern book articles, tehran: abrar moaser publications. [in persian]
- Ahmadi, Hamid (2007) *Relations between Iran and Saudi Arabia in the 20th Century (Pahlavi Period)*. Tehran: Center for Documents and History of Diplomacy Publications, first edition.
- Asadi, Ali Akbar (2012) “Saudi Arabia’s New Foreign Policy; Implications for Iran’s Regional Power”, *Quarterly Journal of Strategic Futures Studies*. Volume 3, Issue 11 [In Persian]

- Ghorbani nejad, ribaz. Hafeznia, mohammad reza. Ahmadi pour, zahra. Qavam, abdolali (2014). Examining the concept of conflict in theories of international relations and geopolitics, *Strategy Quarterly*, 23th year, No 70. [in persian].
- Ahmadipour, Zahra; Ghaderi Hajat, Mostafa; Mokhtari Hoshi (2010) Geopolitical Analysis of Opportunities and Challenges of Convergence in Southwest Asia, *Bi-annual Journal of Urban Ecology Research*, Volume 1, Issue 1: 77-108. [in persian].
- Khalili Reza, Nasri, Qadeer, Askari Armandi, Mohammad (2023). The rivalry between Iran and Saudi Arabia and the evolution of the middle east security group. *Foundamental and applied studies of the Islamic world*, 5(3), 9-12.
- Ekhtiari Amiri, Reza et al, (2011), The Hajj and Iran's Foreign Policy towards Saudi Arabia, <https://doi.org/0021909611417546/10,1177>.
- Fraihat, Ibrahim (2020). Iran and Saudi Arabia: Taming the Chaotic Conflict. *March 2022; Contemporary Review of the Middle East* 9(1):126-128.
- Loveday, Morris et al (2024) As Hamas returns to the north, Israel's Gaza endgame is nowhere in sight, *Washington Post*. <https://www.pewresearch.org/short-reads/2024/05/30/how-americans-and-israelis-view-one-another-and-the-us-role-in-the-israel-hamas-war/>
- Laura Silver and Maria Smerkovich (2024), "Israeli Views of the Israel-Hamas War," *Pew Research Center*. <https://www.pewresearch.org/global/2024/05/30/israeli-views-of-the-israel-hamas-war>.
- Mohanad Hage Ali (2024) "Hezbollah Doesn't Want a War with Israel: And the United States Can Reinforce Restraint," *Foreign Affairs* (website) <https://www.foreignaffairs.com/israel/hezbollah-doesnt-want-war-israel>.
- Zisser, E. (2023). Israel in the Middle East 75 years on. *Israel Affairs*, 29(3), 459–472. <https://doi.org/10.1080/13537121.2023.2206209>.